

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 1-12

ՅՈՒՆՈՒԱՐ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ՃԺԷ. ՏԱՐԻ 2003

ՓԻԼՈՆ ԵՐՐԱՅԵՑՈՒ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԻ
ԲԱՌԱՊԱԾԱՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՆՆԵՐԸ

Լաւրենտի Յովհաննիսեան

Փիլոն Երրայեցու գործերը հայերէն թարգմանուել են հիմնականում V դարի երկրորդ կէսին: Այդ թարգմանութիւնները հրատարակուած են երեք գրքով Վենետիկում, որոնցում ընդգրկուած են հեղինակի բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ գործեր: Գրքերը վերնագրուած են.

1. Փիլոնի Երրայեցոյ Բանք երեք չեւ ի լոյս ընծայեալք, (1822): Այս գրքում զետեղուած են «Յաղագս նախանամութեան, եւ «Յաղագս կենդանեաց» գործերը:

2. Փիլոնի Երրայեցոյ Մնացորդք ի հայս, որ են մեկնութիւնք Ծննդոց եւ Ելից. ճառք ի Սամփսոն. ի Յովնան, եւ յերիս մանկունս կամ ի հրեշտակս (1826):

3. Փիլոնի Յերրայեցոյ ճառք (1892): Ներառուած են եօթ ճառեր:

Փիլոնի որոշ գործերի յունարէն բնագրերը պահպանուած չեն, եւ հայերէն թարգմանութիւնը փաստօրէն բնագրային արժէք ունի:

Աւանդաբար, Փիլոնին վերաբերող ուսումնասիրութիւններում, նաեւ բառարաններում յղումները արուած են՝ ըստ

համապատասխան գործի՝ համապատասխան յապաւումներով: Քանի որ մեր օգտագործած նիւթը նշուած երեք գրքերից է, ապա, խախտելով աւանդոյթը, կը նշենք միայն հրատարակութեան թիւը եւ էջը՝ խոստովելով աւելորդ յապաւումներէց:

Փիլոնի հայերէն թարգմանութիւնները լեզուական առանձնատկութիւնները բանասիրութեան ուշադրութեան են արժանացել XIX դարի սկզբներէց: Պէտք է նշել, սակայն, որ դրանք զուտ լեզուաբանական հարցեր չեն եղել. վերջիններս մասնակիօրէն շօշափուել են բանասիրական, պատմական, բնագրագիտական հիմնահարցերի ծիրի մէջ: Լեզուական, յատկապէս բառապաշարային իրողութիւնները արծարծուել են հիմնականում՝

ա) Փիլոնի թարգմանութեան ժամանակաշրջանի եւ թարգմանչի (թարգմանիչների) խնդրի լուսարանման շրջանակներում:

Բնականաբար, այս կամ այն ժամանակահատուածի կամ հեղինակի (թարգմանչի) հարցի պարզաբանումը առաջին հերթին հիմնաւորուած է լեզուական գու-

գահեռները յայտնաբերմամբ եւ քննութեամբ, որը եւ ըստ հնարաւորին կատարուել է ինչպէս հայ, այնպէս էլ եւրոպացի բանասէրները ու հայագէտները կողմից: Այսօրինակ քննութիւնն աւելի է կարեւորուել ու գիտական տեսք ստացել, մանաւանդ այն գիտաւարկածի շնորհիւ, ըստ որի՝ Փիլոնի որոշ գործերի թարգմանութիւններ վերագրուել են Մովսէս Խորենացուն: Կամայ թէ ակամայ Փիլոնի բառապաշարի հարցերի քննութիւնը կատարուել է նաեւ խորենացիագիտութեան կողմից:

բ) Յունարանագիտական խնդրի լուսարանման շրջանակներում:

Փիլոնի գործերը հայ բանասիրութիւնը դիտում է որպէս յունարանութեան առաջին նմոշներ, եւ յունարանութեանը վերաբերող հետազոտութիւններում շրջանառութեան է դրուում Փիլոնի թարգմանութիւնների ընձեռած նիւթերը, յատկապէս՝ բառապաշարը:

Փիլոնի երկերի բառապաշարի քննութիւնը ինքնին հետաքրքիր ու արդիւնաւէտ է՝ որպէս առանձին համակարգի քննութիւն, միաժամանակ այն նպաստաւոր է նաեւ՝ մի կողմից V դարի երկրորդ կէսի տարբեր թարգմանութիւնների ու հեղինակների լեզուաոճական համադրումների, ապա նաեւ՝ V դարի առաջին կէսի լեզուական իրողութիւնների համադրումների ու դրանից բխող եզրայնագումարի տեսանկիւնից: Մանաւանդ որ մեզանում աւանդաբար ընդունուած է խիստ սահմանազատում տեսնել V դարի առաջին եւ երկրորդ կէսերի լեզուական իրողութիւնների միջեւ՝ մի բան, որը միշտ չէ, որ արդարանում է (տե՛ս Առաքելեան, 91-105):

Փիլոնի թարգմանութիւնների բառապաշարի քննութիւնը հետաքրքրական է ե՛ւ որակական եւ քանակական յատկա-

նիշների նկատառումով: Նախ նշենք, որ այս գործերի բառապաշարը ըստ ամենայնի արտացոլուած է նոր Հայկազեան բառարանում: Եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ մի քանի ճառեր եւ այլ կարգի գործեր հրատարակուել են ՆՀԲ-ի լոյս տեսնելուց յետոյ, անուրանալի է մեր երախտաշատ բառարանագիրների տքնաշան աշխատանքը տարբեր ձեռագրերի բառարանային նիւթի հաւաքման գործում: Մօտաւոր հաշուումներով իսկ պարզոււմ է, որ ՆՀԲ-ի՝ միայն Փիլոնից եղած վկայութիւնները բաւական շատ են, որը հաստատումն է այն բանի, որ Փիլոնի հայերէն թարգմանութիւնները մեծապէս հարստացրել են հայոց գրական (գրաւոր) լեզուի բառապաշարը:

Նախքան բառապաշարի առանձին շերտերին եւ իւրայատկութիւններին անդրադառնալը տարբեր գրքերից նշենք բառերի որոշակի խմբեր, որոնք՝

1. ՆՀԲ-ում առաջին եւ երրեւն միակ վկայութիւններն են.

ա) 1822 թ. հրատարակութիւնից. — աշխարհաքաղաքացի, անուանաքերթութիւն, առնապատկերագործ, արտանուագ, արտօրինագոյն, աշալուշ, աւելայանց, առանկանիմ, անճանապարհորդութիւն, աստեղաբորբոքմունք, աղամաղումն, աղէպնութիւն, անհողմութիւն, աղանդամիտ, առաջակաց, բաւականագոյն, բարակագործութիւն, բազմոտանի, բաղանապետ, գեղեցկակարգութիւն, գեղեցկակերպութիւն, գոռոզասպանութիւն, գինեգիրութիւն, գաղտակրաքաղ, դժուարութեամբութիւն, դժուարախառնուած, դժուարափաստաբանելի, դալարակեր, դալարակերութիւն, երագաշարժագոյն, երանգաներկութիւն, երամաբար, երկայնահասակագոյն, երկկեպի, ընդադրեմ, ընդունեմ, ըմպահկել, թանձրահող, թաւալագոյն,

թրքացեալ, թեւաբուսել, իրագեկագոյն, ինքնահրաման, խահամոք, խառնագահան, խոհակերութիւն, խուզափորձ, կանկատուկ, կենդանասերեմ, կաքաւարան, կանթեղակիր, կառածող, կենդանակագոյն, հայրատանջ, հոմանախանձորդի, համայարկ, համասեղան, հակսուակաբարբառ, հարկաւորագոյն, հետերթանք, հետավար, ձիւնթացարան, մարթուչ, մայրատանջ, մեծատնագոյն, մաշարայ, մոլածիթենի, յառաջակրթութիւն, նաւաստականութիւն, նօսրահող, շնչածնութիւն, շութափ, պղծաբարբառ, պարաբերութիւն, պարսպապահ, որջաբար, սկալիլ, սովորակ, վարժապետ, տղընդեր, տարաբնագոյն, տրամասանակութիւն, տեսլարանական, ցրտալ, փոխանակավարձութիւն, քաղագեղեցիկ, քանքարագերծել, քաղամանկութիւն, քաղխառնութիւն, քաղուսումնութիւն, քառայարոյց, քաղնթատ...

բ) 1826 թ. հրատարակութիւնից. — անալոցագոյն, ալոցագոյն, անբաղայ, ամածանդ արօրածիգ, արտակացութիւն, առնանոց, անփորձաբերձ, ամսապակաս, աշխարհապողոտայ, ակնածու, արջնագոյն, արձանակեմ, առաւելաստացութիւն, արտումեքէ, ամբծաբար, առանձնագոյն, արտաբերութիւն, առաւելագանցութիւն, բաժակել, բայանամ, բազումուսումնութիւն, գեղեցկաբարութիւն, գեղապարեմ, դիւրաշոշափագոյն, դժոխաբար, դերանանութիւն, դիպաբան, դարակոճատ, զուգօրութիւն, զաւակակցութիւն, ընդունայնավաստակ, թեւաբոյս լինել, թանձրահող, թօնուտ, թերաբանութիւն, ինքնավարդապետ, ինքնալուր, լուսածեւագոյն, լուտամ, լուսաւորատեսլագոյն, խաղաղապահ, խորոպձին, խրատընկալութիւն, կորկոտիճ, կուրաստեղծել, կատակագուսան, կենդանատնկիլ, կիսապատանեակ, հարստակող, համանունակի, հայկաչափ, ձեռարուեստիկ, ձագասնեմ, մտառու, մա-

կերմասունք, մատակարարաբար, մեծադիւրութիւն, մոթխոթել, մեռելագգեստ, նուիրամասակ, նախաբաշխութիւն, նախակրթակ, շնչատեսակ, պաճիտակ, պտղեղ, պատանկատուփին, պարայածեմ, սկզբնածեւագոյն, վայրագիմաստ, վաղայագու, վատթարագաւակ, վզանութիւն վերջասպետ, տնասպասեակ, տոշկել, տօնուտ, տարօրենութիւն, քթափող քաղալաւութիւն, քաղաքառու, փքաղիք, քաղահող, քաղապաճար, քաղախոտ, քաղահասակ, քաղածառ, քառասնամութիւն, օրապակաս, օրաւորակ...

գ) 1892 թ. հրատարակութիւնից. — արգելաւորութիւն, անհակառակամարտ, այսպիսաբար, այրասպանել, աստուածամուսնութիւն, անցարան, աւսարդ, այլանդակատեսիլ, արգաւանդահող, աստուածասիրակ, բացակատարուած, բազմակըմպանոց, բազմարծաթ, բարոյականաբար, բնակափոխութիւն, բոցակիզագոյն, բաշխատուր, գեղեցկամարմին, գերախանչ, դժուարաշարժագոյն, դարակոճատ, դժոխալուաց, եռակըմպանակ, երաժշտացոյց, երկարայաւետ, երդմնայեղց, երդնիլ, զուգամաս, ընդադատեսիլ, ըմպիկ, թերածին, թեւագիւտ, իգախազութիւն, իւղազլխեմ, ինքնախաղաց, լանջանոց, լոյտ, լափատեղ, խլինք, խահամոք, խոռովուտ, խաղաղականագոյն, խակասիրտ, կենցաղօգտակարագոյն, կոճատ, ծիծառնուկ, ծանրադիւրութիւն, հմագոյն, հանգրիճածեւ, համբարձախօսական, հակատրեմ, հետավարել, համակերակուր, համասեղան, հօտերեց, հալուն, ձիակիթ, ձեռաստեղծ, մակընթրակ, մարդկօրինագոյն, մարմնակրթութիւն, մեհնագերծութիւն, յոգնոսկի, ներադարձեալ, նաւանստարան, ներշնչանական, նորամսութիւն, նախաբաշխութիւն, նախանձակոծութիւն, շանթական, շարածեալ, շրջածացուցիկ, շնորդի, ոտնալուացք, որովայնամոլա-

գոյն, ոտնառու, չարածառայք, պարկեշտանոց, պարիխ, պաճարարօտ, սարդանկու, սրակնուկներն, ստակարծող, սովորակ, վիժակիզեմ, վերամբարձայածու, վերեռակ, տերունավայել, տարածուն, տօնուտ, քաղզէաղանդ, քաջխոտ, քանիուկներն, քաջահնուկներն, քաջաբերան լինել, քիմեռ, օդահոտ...

Ասեմք, որ ՆՀԲ-ում, որպէս առաջին վկայութիւն հանդէս եկող բոլոր բառերը այստեղ չենք ներկայացնում. դա թերեւս նպատակայարմար էլ է: Վերը բերուած նման քանակութիւնն էլ կարող է աւելորդ թուալ, բայց դա արուել է ոչ թէ սոսկ բառացանկեր ներկայացնելու, այլ նաեւ ուրիշ նկատառումներով: Հէնց վերոյիշեալ բառերի բնոյթով է պայմանաւորուած Փիլոնի, միեւնոյն ժամանակ նաեւ V դարի երկրորդ կէսի հայ թարգմանական գրականութեան զգալի մասի բառապաշարային առանձնատկութիւնները՝ բառակազմութեան, բարդ եւ պարզ փոխարարբերութեան, բնագրի լեզուի հետ դրսեւորող օրինաչափութիւնների, բառապաշարային եւ այլեւայլ խնդիրների մեկնաբանման տեսանկիւնից:

Նախքան այս իւրայատկութիւններին անդրադառնալը, քանի որ մասնակիօրէն շօշափուել է Փիլոնի թարգմանութիւնների բառապաշարի եւ ՆՀԲ-ում դրանց արտացոլման հարցը, ստորեւ նշենք մեր կողմից նկատուած այն բառերը, որոնք ՆՀԲ-ն չի աւանդել, կամ ՆՀԲ-ի վկայութիւնը ուշ շրջանից է:

2. ՆՀԲ-ում չվկայուած բառեր.

ԱԿԱԴԻՄԱԿԱՆ - «Որպէս որ յայժմը ասին ակադիմականք եւ խուզակք» (1826, 203): «Քանզի արդարեւ ակադիմականք եւ անճառական դէմ ընդդէմ հաստատեալ են աղանդացն» (ն. տ.): Բառը փիլիսոփայական ուղղութեան ա-

նուանում է, որը կայ եւ Դաւիթ Անյաղթի գործերից մէկում:

ԱՐԱԳԱՀԱՅԵԱՑ - «Վասն զի եւ ստուգիւն դարձեալ անդրէն ըստ նմին անարգ է բնութեամբ, իսկ արհամարհանք աստուածային իրացն երեւելի են, որք արագահայեաց տեսանեն» (1892, 144):

ԱՐԱԳԱՇԱՐԺԱԳՈՅՆ - «Լամբարս հրոյ արագաշարժագոյն եւ գործաւորագոյնք» (1826, 187): Բառարանում գործաւորագոյնը կայ՝ նոյն նախադասութեան յղումով:

ԱԻԵԼԱՄՏՈՒԹԻՒՆ - «Եւ այսչափ անեալ յղփացաւ առ յաւելամտութիւն իմաստութեան, մինչ զի ի հարկաւորագոյնսն եւ քան զմարդիկ անցոյց իմաստութեամբն» (1822, 144): Բառը ունի «մտքի աճ» իմաստը:

ԲԱՑԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ - «Ի բացակացութեան եւ անզգամութեան անուն է գէթ, եւ դստերք այնոցիկ, որ ի բացակացութեան խորհուրդք են անարգել յարձակմունք» (1826, 437):

ԲՆԱԽՐԱՏԱԿԱՆ - «Ձորք յառագագոյն ասացեալ հանդերձ որդւոքն նոյի, երեք ասի գոլ բնախրատականացն» (1826, 150):

ԳԵՂԵՑԿԱՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ - «... զիմ զտգիտութիւնս կազմեալ ուղղեա՛, ազդելով զքո զագգ եւ զգեղեցկամանկութիւնն տնկողին» (1826, 332): Փիլոնի թարգմանութիւններում հանդիպում ենք նաեւ անձակամ+մանկութիւն կաղապարով բառերի՝ «բազմամանկութիւն, քաջամանկութիւն, ծերութիւն բարեբախտիւ» (ՆՀԲ):

ԴԺՈՒԱՐԱՓՈՒՏ - «Վասն որոյ եւ զնիւթն՝ յորմէ գործեցաւ ըստ հարկաւորի իմն դժուարափուտ եւ դժուարապականելի դէպ եղեւ լինել» (1826, 507):

ԸՆԴԱՂՕՏԱՆԱՄ - «... այսինքն ասեմ երեւելի կարծեաց՝ ընդադատանան եւ զբազում բոցն շիջուցանեն» (1826, 351):

ԸՆԴՎԱՅՐԱՏՈՒ - «Իսկ առ ի միտս՝ էջ առակաւ է մարմինս այս եւ մոլորական է ամենեւին եւ ընդվայրածու» (1826, 475): ՆՀԲ-ն ունի ընդվայրած, ընդվայրածոյթիւն:

ԸՆԹՐԱԿԵՐՈՑ - «Եւ յետ ընթրեացն՝ զսուրբ եւ զսքանչելին առնեն զգիշերապաշտօն զայս օրինակ, յոտն կան առ հասարակ ամենեքին եւ ի միջոցի ընթրակերոցն, նախ զառաջինն երկուք լինին պարք, մին արանց եւ մին կանանց» (1822, 144):

ԹՎՓԱՆՑԱՆՑԱԼՈՅՍ - «Եւ նշանակէ խլայն երեւելի թափանցանցալոյս առաքինութեան» (1826, 353): ՆՀԲ-ում այս օրինակը կայ խլայ բառի տակ:

ԻԲԻԴ - «Բայց բազում եւ այլ կենդանիս, շունս, կուզս, գայլս եւ թռչունս իբիդս, բազէս» (1892, 244):

ԻՆՔՆԱՎԱՐԴԱՊԵՏԱԲԱՐ - «Եւ (սակայն ի կենդանիս) ո՛չ միոյ ուրուք այլոյ ամենեւին կարօտեալ՝ բժշկական իմն ինքնուսումն եւ ինքնավարդապետաբար ընկալելոց» (1822, 144): Ինքնավարդապետ բառն էլ ըստ ՆՀԲ-ի, առաջին եւ միակ անգամ կիրառել է Փիլոնի հայ թարգմանիչը՝ հաւանօրէն յունարէն ΑΥΤΟΒΕΒΑΧΤΟΣ-ի պատճէնմամբ:

ԻՆՆԵՐԱԺՇՏԵԱՆ - «Ձի զիններաժշտեան պարն նուագաբար յարմարեաց» (1826, 331):

ԿԱՄՇՈՏԵԱԼ - «... այսպէս անխրատք, անվարժք, եւ անուսմունք՝ ոգւո՞վն աչօք կուրացեալք եւ կամշոտեալք, ի վերայ ճառեցելոցն միայն անցեալ կան պատմութեանն...» (1826, 374):

ՆՈՒԱԳԱԲԱՐ - տե՛ս իմնքաժշտեանի օրինակը:

ՇՊՏԻՄ - «... լոգացեալք եւ լուացեալք եւ ողորկեալք զդէմնս յարդարեն եւ նկարագրեն եւ զհեր գլխոյն գեղեցիկ իմն աւրինակաւ յարմարեալ հիւսուն

վարսակալաւ յաւրինեալ շպտին, քանզի թաւագէսք են, որ ոչն սափրին ամենեւին» (1892, 19): ԱՐՄ-ում բառը կապուած է հոսպիտարմատի հետ: Որպէս զուգահեռ է բերուում հոսպիտ - «պաճուճուել, զարդարուել, միմոսութիւն անել» ձեւը: Եթէ կապը իրօք հաւաստի է, ապա գործունենք թերեւս բարբառային ձեւի հետ՝ հ-2 ոչ օրինաչափ հնչյունափոխութեամբ: Բացառելի է նաեւ անձանօթ բայարմատի առկայութիւնը:

ՓԱՂԻԺ - «Քանզի եղջերուք առ խածածս փաղիժիցն իմացան փոխանակ դեղ իւրեանց խեցգետի, որոյ կերակուրն անդէն բժշկէ» (1822, 144): ԱՐՄ-ը տալիս է փաղէժ ձեւով:

ՆՇՈՒՇՏ - ՆՀԲ-ում չվկայուած բառերի ցանկը վերջնական է, եւ համապատասխան գործերի համաբարբառների բացակայութեան պատճառով հնարաւոր էլ է վեր հանել նման կարգի բոլոր բառերը: Սակայն այդ գործերի եւ առկայ բառարանների ոչ բժախնդիր համադրումից էլ զգացուում է, որ չբառարանագրուած բառերը մեծաթիւ չեն: Ընդ որում դրանք մեծ մասամբ այնպիսի կազմութիւններ են, որոնք բնորոշ են Փիլոնի երկերին առհասարակ՝ հիմնականում լինելով հեղինակային բառակերտումներ: Բացառութիւն են, թերեւս, ընթրակերոց, քրտուանք, փաղիժ, կամշոտեալ (եթէ վերջինս սխալագրութիւն կամ աղաւաղում է): Ի դէպ, այս բառի ստուգաբանութեան հարցում առայժմ դժուար է որոշակի ենթադրութիւններ անել, բայց եթէ երկրորդ բաղադրիչը «ոտն» բառն է, ապա ՆՀԲ-ում Եւսեբիոսի Քրոնիկոնից եզակի վկայութեամբ կաշմբոտն - «կորովի, հզօր» կաշմ+բոտն զուգահեռը կարող է օգնել ինչպես այդ բառերի, այնպէս էլ կաշմ կամշ արմատի պարզաբանմանը:

3. Բառեր, որոնք ՆՀԲ-ում ուշ շրջանի վկայություններ են:

Փիլոնի թարգմանությունների եւ բառարանի համադրումից պարզուրում է, որ մի շարք բառեր, թէեւ վկայուած են ՆՀԲ-ում, սակայն դրանք այլ հեղինակներից են՝ հիմնականում յետհինգերորդ դարեան: Փաստօրէն շրջանցուած է այդ բառերի նախնական սկզբնաղբիւրները: Բերենք նման մի քանի բառեր՝ համապատասխան օրինակներով: «Որ գործել սովորութիւն է առ նա նուազութեան բարեաց ախորժակաց ամենայն քերթողաց եւ բանագրաց» (1892, 5): «...այլ եւ յաղաքս այնոցիկ, որք պատահեն յորդորել եւ անանսխալաձ ածել» (34): «Քանզի հայր՝ բնաւորեալն գոչողականիս, վասն զի զասելիսն սերմանէ ի սա» (55): «...ընդվզին ի բնութենէն աւրինաց, սաստիկ անապակ եւ խորտկակերութիւնս, ի վերայ ելանել միմեանց անառակաբար» (68): «Իսկ ընդ լուսնովս՝ օղով մշտագումի խառնեալ երեւի լոյսն» (85): «Քանզի զի՞նչ են առ նոսա խոհակերութիւնք իմն (1822, 148): «Բայց սակայն տարագրելի է վարկս զայնոցիկ՝ որք կարծեցին զորսորդս շունս հեռավար լինելով՝ ի հինգերորդում յեղանակին առնուլ ի վար ի նմանէ» (166):

Այս կարգի բառաշարքը Փիլոնի բառապաշարը ամբողջացնելուց զատ, կարեւորուում է նաեւ որպէս պատմական բառարանի նիւթ:

Փիլոնի բառապաշարին առանձնատուկ կառուցուածքային կաղապարները կարելի է բնորոշել բարդ եւ ածանցաւոր բառերի գերակշռութեամբ, ածանցաւոր բառերի շարքում ածանցաւորութեամբ կաղապարների յաճախականութեամբ:

Կազմութեամբ պարզ (կամ որպէս այդպիսին գիտակցուող) բառերը, որոնք հանդէս են գալիս միայն Փիլոնի թարգ-

մանութիւններում, անհամեմատ աւելի քիչ են ինչպէս բարդ բառերի, այնպէս էլ V դարի առաջին կէսի գործերի նոյնատիպ բառերի համեմատութեամբ: Այդ հաստատուում է նաեւ Արմատական բառարանում համապատասխան միաւորների սակաւութեամբ: Մեր տուեալներով միայն ներքոյիշեալ բառերն են վկայուած ԱՐՄ-ում՝ ալի-«առանցք», ալոց (անստոյգ), անծող-«կաւատ», դաստապակ (անստոյգ), թոնձ (թուչուն է), հոր-«փեսա», հրալ-«յուսահատուել», մազ-«գաւազան», պեղական (թուչուն է), պոմպիլոս (ձուկ է), պոչ (առնանդամ), վզան-«հարտ» փուղձ (անստոյգ):

Այս բառերից միայն պեղական, եւ պոմպիլոսի ծագումն է յստակ՝ յունարէնից անցած միաւորներ են: Միւսները ԱՐՄ-ում ստուգաբանուած չեն, իսկ այլոց, փուղձ, դաստապակ բառերի իմաստները որոշակի չեն, այլ կերպ ասած՝ ԱՐՄ-ը դրանք դիտում է որպէս անստոյգ բառեր: Առաջարկում ենք դաստապակի մեկնութեան մի փորձ, որը թւում է, այնքան էլ մերժելի չէ: ԱՐՄ-ը բառիս համար հարցականով նշում է «խմորեղէն» իմաստը, իսկ ստուգաբանութեան հարցում նկատում է միայն, որ ՆՀԲ-ն ուղղում է հանել դաստ-«ձեռք» բառից: ՆՀԲ-ն ենթադրում է, որ բառը կարող է սխալագրութիւն լինել: Ահա այդ բառով վկայուած միակ օրինակը. «Ո՛ր են այսքանք խահից եւ ազգի ազգի հացարարացն դաստապակք» (1822, 30): Մեր կարծիքով, բառը իրանական ծագում ունի՝ dast-«ձեռք» եւ pak-«մաքուր» (տե՛ս Յովհաննիսեան, 238):

Ածանցաւոր բառերը նախորդ շրջանի համեմատութեամբ գերիշխող են որոշ ձեւոյթների լայն գործածութեան շնորհիւ. արտ, բաց, ապա, հակա, պար, տար: Այս ձեւոյթներով կազմութիւններ կան

նաեւ վերը բերուած բառախմբերում: Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ. «Ջանազանեալ է յումեքէն լինել եւ յարտումքէն» (1826, 41): «... եւ որք ըստ արտաբերութեանի ձեռն լեզուիս եւ բերանոյս հնչին բանք» (1826, 145): «Քանզի որ ոչ բանի եւ ոչ թուոյ արժանի եղեալ է, ամենեւին է տպագովեալ» (483): «Քանզի են ոմանք, որ աքացանօքն մօտ գան, բայց լանջօք եւ վզովն եւ գլխաւ հակատրեն ընդվզեալք յետս կոյս զօրէն կշռոցաց հակատրելով» (106):

Այս ածանցները, ինչպէս նաեւ տրամ, բաց, բաղ, ենթ... ձեւոյթները համարում են յունաբան հայերէնի նորածնութիւններ:

Վերջածանցներից յաճախական են -ութիւն, -ագոյն, -ական, -բարով կազմութիւնները, ընդ որում վերջիններս, որպէս բառային միաւորներ, նորակազմութիւններ են՝ բարոյականաբար, երկայնահասակագոյն, համոտումնութիւն, անխաբարչութիւն, քաջաբերութիւն, առանձնագոյն, զաւակակցութիւն...

Միարմատ բառերի շարքում, բացի ածանցաւորմատ կամ արմատաւորման կաղապարներից, առկայ են նաեւ արմատաւորման կազմութիւնները՝ մարդկօրէնագոյն, խաղաղականագոյն, անաստականութիւն, տեսլարական: Յաճախ այդ կարգի ածանցները պարզապէս աւելորդ ձեւոյթներ են եւ բառիմաստի ու քերականական իմաստի փոփոխութեան մէջ որեւէ դեր չեն խաղում: Ներքոյիշեալ երկու օրինակների -ականը լրիւ աւելորդ է. «երաժշտութիւն, իմաստասիրութիւն, անաստականութիւն» (ՆՀԲ): Նոյն իմաստով V դարում կայ եւ անաստութիւն: «Համայն առաքինութիւն խաղաղականագոյն բնութիւն ունի» (ՆՀԲ): Աւելորդ է -գոյնը եւ յատկապէս՝ -ականը: Նշենք, որ խաղաղագոյն կայ Աստուածաշնչում, որը վկա-

յում է եւ ՆՀԲ-ն: Առանձին ուշադրութեան են արժանի Փիլոնի գործերում հանդիպող բարդ բառերը, որոնց թիւը, ինչպէս նկատելի է հէնց վերը բերուած բառաշարքերից, զգալի է:

Բարդ բառերի զգալի թիւը եւ գործածութեան մեծ յաճախականութիւնը պայմանաւորուած են մի շարք հանգամանքներով, որոնցից ամենահիմնականը յունարէն բնագրերի եւ դրանց թարգմանութեան գործօնն է: Նախքան այս հարցին աղերսուող որոշ օրինակներին անդրադառնալը, նշենք, եւ այս նկատուած է վաղուց, որ հէնց յունարէն անծանօթ հասկացութիւնները հայերէն թարգմանելու գործընթացում, բնականաբար, շրջանառութեան են դրուում բազմաթիւ նոր բառեր, եւ անծանօթ բառը (հասկացութիւնը) աւելի դիւրին է ներկայացուում նկարագրական եղանակով, որն իրականանում է բարդ բառերի միջոցով: Փիլոնի թարգմանությունների բարդ բառերի շարքում մեծաթիւ են երկարմատ կազմութիւնները, որոնցից առաւել յաճախական են հետեւեալ կաղապարները՝

ա. Ա+Ա - ինքնավարդապետ, վայրագիմաց, ոտնառ, քաջախոտ, թանձրահող, քաջապաճար, իւղազուլիս, աշխարհապողոտայ, ինքնախաղաց, թերածին, բաշխատուր, անասնաբոյժ, դժոխալուաց...

բ. Ա+Ա+Ած - բարեբաստութիւն, իգախազութիւն, բոցակիզագոյն, մանկատուփութիւն, երանգաներկութիւն, երկայնահասակագոյն, բացակացութիւն, բնակափոխութիւն, ինքնուսումնակի, ձեռարուեստիկ, խորտկակերութիւն, տնասպասեակ, հետերթութիւն, ձիւնթացարան...

Հանդիպում ենք նաեւ այլ կաղապարների, ինչպէս՝ Ած+Ա+Ա՝ անփորձա-

բերձ, անհակառակամարտ, հոմանախան-
ձորդի, ընդհարտատեսիլ, վերամբարձա-
յած... Ած+Ա+Ա+Ած՝ համբարձախօսա-
կան, մակերմասն... Ա+Ած+Ա+Ած լուսա-
ւորատեսլագոյն եւ այլն: Առկայ են նաեւ
եռարմատ կազմութիւններ, որոնց թիւը
այնքան էլ մեծ է, եւ սրանք կա՛մ ան-
յաջող պատճէնումներ են, կա՛մ հեղինա-
կային անյաջող նորակազմութիւններ՝
գաղտակրաքաղ, առնապատկերագործ, դժո-
ւարախատարանելի: «Արդ ահա զառնա-
պատկեր տեսանելով՝ զառնապատկերա-
գործն ի միտ առնուցումք» (1822, 34):
Այս բառերի լեզվաբանական հնարաւոր է
պարզել յունարէնի համապատասխանա-
կը, քանի որ վերջինիս բնագիւղը պահպա-
նուած է:

Նոր բարդ բառերի առատութիւնը
պայմանաւորուած է մի շարք հանգա-
մանքներով. առաջին հերթին պէտք է
նշել յունարէնի համապատասխան բառե-
րի թարգմանութիւնը՝ յաճախ կոյր պատ-
ճէնումը՝ յունարէնի շարադասութեան
պահպանմամբ, որն երբեմն անհարգատ
է հայերէնի բառաբարդման օրինաչափու-
թիւններին: Այդպիսի բազմաթիւ օրինակ-
ներ կարելի է գտնել վերը բերուած բա-
ռաշարքերում. անդրադառնանք միայն
մի բառի: Գրաբարում յաճախական է աւ-
տոուածաւէր բառը, եւ, անկախ այն հան-
գամանքից, թէ այս գրական փոխառու-
թիւնն է յունարէնից, թէ δεοφιλος-ի
պատճէնումը, բառի կազմութիւնը հայե-
րէնին խորթ է: Այլ է սիրաստուածի
հարցը, որը վկայել է Փիլոնը. «Արդ սո-
ցա դէպ եղեւ միոյ տան եւ միոյ ազգի
գով. քանզի վերջինն որդի է միջնոյն եւ
որդւոյ որդի առաջնոյն եւ զամենեւին
սիրաստուածս՝ միանգամայն եւ աստուա-
ծասէրս» (1892, 46): Որ սիրաստուածը օ-
տար ու հայերէնին չմերուած ձեւ է,
հաստատուած է այդ բառակազմական

հիմքով նոր բառերի չգոյութեամբ, այ-
նինչ աստուածաւէրը ունի մի շարք կազ-
մութիւններ: Բազրատունու հաւաստ-
մամբ, աստուած բաղադրիչը գրաբարում
միշտ նախադաս է. «Աստուած անուն
անհարգական՝ նախադաս է միշտ, եւս
ընդդէմ բառին՝ որ այլում ամենայնի նա-
խադասն է. Աստուածընդդէմ» (Բազրա-
տունի, 666-667):

Աստուած բաղադրիչի առաջադասու-
թիւնը հայ հին մատենագրութեան մէջ
ինչ-որ չափով նաեւ քրիստոնէութեան
սիմվոլիկայի՝ Աստուած էութեան առաջ-
նայնութեան իւրատեսակ արտայայտու-
թիւնն է:

Այս կարգի բառերից զատ, զգալի են
նաեւ յունարէն երկարմատ բառերի
թարգմանութիւնները, որոնք չեն հակա-
սում հայերէնի կանոններին: Անկախ այ-
լեւայլ հանգամանքներից, Փիլոնի թարգ-
մանիչը (թարգմանիչները) բարդ բառերի
կերտման հակում ունի: Սա թերեւս բնո-
րոշ է V դարի թարգմանութիւններին
ընդհանրապէս: Նկատելի է, որ յունարէն
բնագրի կապակցութիւնները հայ թարգ-
մանիչը յաճախ ներկայացնում է բարդ
բառով: Բերենք մի քանի օրինակ. «Եւ
ապա իբրեւ չարածառայք տերանցն ի
վերայ արձակին» (1892, 91): «Յանփորձ
եւ յանընտիր բարս եւ ի թերթաւքանս»
(101):

Ընդգծուածները յունարէնում ար-
տայայտուած են չար ծառայ եւ թերթաւքանս
սովորական կապակցութեամբ: Ակնյայտօ-
րէն թարգմանիչի ստեղծածներն են՝ ոտնա-
լուացք (աման), գեղեցկամարմին, ձեռաս-
տեղծ բառերը. «որոց եղբարքն մասունք
եւ ազգակիցքն լոգարանք եւ ոտնա-
լուացք եւ այլք յանարգացն» (7): «Եւ
պաշտօն ընդունի ոչ զանազատաց միայն
այլեւ յազատատոհմիկ գաւառաց եւ ի
գեղեցկամարմնոց» (242): «Այլ պատկե-

րաց եւ դրօշկոց եւ այլոց ձեռաստեղծից,
որոց ստեղծական եւ նկարագրական ա-
րարչութեան...» (240):

Բարդ բառերի աղբիւրներից մէկն էլ,
անշուշտ, համանիշների գործածութիւնն
է, որը, ինչպէս դարի առաջին, այնպէս էլ
երկրորդ կէսի շատ հեղինակների ոճական
առանձնայատկութիւններից մէկն էր:
Նկատի ունենք ոչ միայն բնագրի մէկ
բառը հայերէնում երկու կամ աւելի բա-
ռերով արտայայտելը, այլ տուեալ դէպ-
քում յունարէն մէկ ձեւով չէր հայերէ-
նում մէկից աւելի համապատասխանակի
գոյութեանը: Օրինակ՝ Փիլոնի
μετωπολογικος հայ թարգմանիչը դարձ-
րել է վերամբարձայածու (55) եւ համար-
ձայսուսակն: Յունարէն πολυ փոխարինում
է բազմ եւ հոգն ձեւովներին՝ բազմար-
ծաթ եւ հոգնակի (1892, 86): Անշուշտ,
լուսարարութիւն եւ քաջարարութիւն բառերի
լու եւ քաջ հոմանիշների յունարէն հա-
մապատասխանակը մէկ բառ է:

Եթէ փորձենք տարբերակել բառա-
պաշարը՝ ըստ ձեւական յատկանիշների, ա-
պա առաջին հերթին պէտք է նշել բառե-
րի այն ստուար խումբը, որոնց անդամ-
ների առաջին բաղադրիչը յունարանու-
թեանը բնորոշ համարուող ձեւովներն
են: Բարդ բառերի շարքում կարելի է ա-
ռանձնացնել հետեւեալ բաղադրիչները՝

Բազում – բազումուսումնութիւն
(1826, 19), բազմակրմապանոց (1892, 19),
բազմարծաթ (86).

Բաց – բացակացութիւն (1826, 437),
բացակատարուած (7).

Բարի – բարեբաստիկ (1892, 10, 32,
42), բարեմանկութիւն (1822, 48), բարե-
գործակ (1892, 207).

Գեղեցիկ – գեղեցկակարգութիւն
(1822, 5), գեղեցկակերպութիւն (5), գե-
ղեցկաբարութիւն (1826, 180), գեղեցկա-
մանկութիւն (332).

Դժուար – դժուարուսումնութիւն
(1822, 49), դժուարախառնուած (91), դժո-
ւարափաստաբանելի (1822, 111), դժուա-
րափուտ (1826, 507).

Ինքն – ինքնախաղաց (1892, 15),
ինքնավարդապետ (1822, 144), ինքնու-
սում, ինքնալուր (1836, 6), ինքնուսում-
նակի (1826, 354), ինքնահրաման (1822,
154).

Քաջ – քաջածնութիւն (1892, 276),
քաջաբերան (1892, 277), քաջամանկու-
թիւն (1822, 42), քաջագեղեցիկ (4), քա-
ջախառնութիւն (93), քաջուսումնութիւն
(127), քաջախորհրդութիւն (138), քաջա-
լուութիւն (1826, 59), քաջապաճար, քա-
ջաշուր, քաջախոտ, քաջահասակ, քաջա-
ծառ (16):

Այս կարգի բառերը, հիմնականում
լինելով առաջին վկայութիւններ, բառա-
ձեւերից զատ, հայերէնի բառապաշարը
հարստացնում են նաեւ բառային նոր ի-
մաստներով: Այս տեսակէտից Փիլոնի
բառապաշարում առանձնանում են նաեւ
բազմաթիւ միաւորներ, որոնց բառաձեւը
նոր է, իսկ իմաստները նոր են:

Բանասէր Ա. Վարդանեանը (ՀԱ,
1921, 450-458), նկատելով Փիլոնի եւ Ի-
րենոսի թարգմանութիւնների բառապա-
շարային ընդհանրութիւնները, այդ երկու
հեղինակներից առանձնացնում է մի քա-
նի տասնեակ բառեր, որոնք, ըստ էութե-
ան, հանդիպում են միայն այդ գործե-
րում: Միեւնոյն ժամանակ նա նշում է
բառային մի քանի իմաստներ, որոնք
առկայ են Փիլոնի գործերում. դրանցից
են՝ արգելադրութիւն-«ժողովակալութիւն», Ե-
րեւելի-«ժանօթ», խնդր-«միաբանել»,
ճառարար-«յայտնի», ճարպ-«գէլը», սի-
գութիւն-«թուլամորթութիւն», տիրաբար,
տիրապէս-«խկապէս»: Կարող ենք ա-
ռանձնացնել նաեւ՝ նուիրակ-«բաժակ»,
բաժակել-«ոռոգել», պոչ-«առնանդամ»,

1892-1904



ձախակամ-«վատ», զհետերթանք-«հետե-
լանք»: Բերենք օրինակներ. «Բուրո-
լառքն՝ խնկոց ամանք եւ նուիրակքն՝
գինևոյն, որ նուիրի» (1826, 518): «Կամ
շուրջ գծառովն բաժակելով, զի մնալով ի
նմա ջրոյն, զայն, որ հազիւն ոռոգանէին,
ջեռուցեն» (1826, 12): «Զպոչսն հրամա-
յէ թլփատել» (1826, 48): «Ձնջելով եւ լո-
ւանալով զձախական ուսումնութիւնն»
(198): ՆՀԲ-ում ձախակամ միայն «ձախ»
նշանակութեամբ է, առանց փոխաբերա-
կան երանգի՝ վկայութիւնը միջինհայերէ-
նեան շրջանից: «Ոչ առաջինք են բնու-
թեան, այլ հետեւեալ են հարկաւորաց եւ
նախառջնացելոց զհետերթանք» (1822,
109): Փիլոնը ազեկի վկայութեամբ ունի
եւ զհետերթանք-«հետ գնալ», որտեղ
երթալը բուն իմաստով է գործածուած:
Բառարաններում չի արձանագրուած
նաեւ անց-«մէկի հետ քնել» իմաստը:
Ճառերից մէկում կինը, որից երեխայ չի
ծնուում, ասում է ամուսնուն. «Եթէ կա-
միս զիմ նաժիշտս տար արա...» (1892,
98):

Վերը բերուած օրինակներով, ան-
շուշտ, չի սպառուում Փիլոնի ընդարձա-
կածաւալ թարգմանութիւններում հանդի-
պող բառային նոր իմաստները: Միայն
այդ գործերի համաբարբառների առկա-
յութեան դէպքում հնարաւոր կը լինի
վեր հանել դրանք, որոնք զգալիորէն
կ'ընդլայնեն մեր պատկերացումները V
դարի բառապաշարի վերաբերեալ, մանա-
ւանդ սր նոր իմաստների գերակշիռ մա-
սը, անշուշտ հեղինակի (թարգմանչի)
ստեղծածը չէ, այլ հաւանօրէն վաղնջա-
կան շրջանից գործառել է լեզուում:

4. Բառապաշարի իմաստային խմբեր.

Փիլոնի երկերում շօշափուում են ի-
րականութեան ու մարդկային պատկերա-
ցումներին աղերսուող բազմազան հար-

ցեր՝ փիլիսոփայական բարդ խորհրդածու-
թիւններից մինչեւ իրական, առտնին ե-
րեւոյթներ: Բովանդակային այս իւրա-
յատկութիւնը արտացոլուում է բառապա-
շարում:

Անդրադառնանք բառապաշարի տե-
սակէտից հետաքրքրութիւն ներկայացնող
որոշ իմաստային խմբերի:

Ա) Լեզուաբանական տերմիններ, հաս-
կացութիւններ

Լեզուական հարցերը Փիլոնի երկե-
րում եւ ընդհանրապէս հին եւ միջնադա-
րեան հեղինակների մօտ քննուում են փի-
լիսոփայական հարցերի տեսադաշտում,
եւ յստակօրէն այդ երկու գիտաճիւղերի
տերմինաբանութիւնը դժուար է սահմա-
նազատել: Փորձենք առանձնացնել այն
բառերը, որոնք աւելի շատ լեզուաբանա-
կան հասկացութիւններ են արտայայ-
տում:

Հայրենի լեզու բառակապակցութիւնը
ՆՀԲ-ի հայրենի եւ լեզու գլխաբառերի
տակ բերուող բազմաթիւ օրինակներում
չկայ: Դժուարանում ենք պնդել, որ
նշուած կապակցութիւնը առաջինը կիրա-
ռել է Փիլոնի թարգմանիչը, բայց հաս-
տատապէս առաջին վկայութիւններից է.
«Ձոր հայրենի լեզուաւ կոչեն եբրայեցիք
եւ քաղդէացիք Հռեբեկայ» (1826, 322):
Զգալի են յատկապէս արդի ըմբռնմամբ
հնչիւնաբանութեան բաժնին վերաբերող
տերմինները՝ ձայնատր, կիսաձայն, անձայն,
արտաբերութիւն, վանկ, երկվանկ, եռավանկ,
գիր, տառ:

Ահա բնագրային օրինակները.
«Քանզի պարտ է զայսքան գիտել, զի
որպէս որ գրաւորական ձայնի տառիցն
երեք են զանազանութիւնք. են, որ ձայ-
նաւորք, են, եւ են, որ կիսաձայնք եւ որ
անձայնք»: Այս միտքը արտայայտելուց
յետոյ, որտեղ ընդձուածները զուտ լե-
զուաբանական տերմիններ են, Փիլոնը

շարունակում է՝ ներկայացնելով իր փիլի-
սոփայական մեկնութիւնը. «... այսպէս
եւ նոյն իսկ մեր բնութիւնս. քանզի ձայ-
նաւորի նմանեաց միտքն եւ կիսաձայնի
զգայութիւնս եւ անձայնի մարմինս...
քանզի որպէս անձայնն ինքն ըստ ին-
քեան առանձինն ձայն բնաւ ամենեւին
ոչ ունի, բայց շարադասեալ ընդ ձայնա-
ւորին՝ ձայն գրաւորական կատարէ: Այս-
պէս եւ մարմինս ինքն յինքեան առան-
ձին անշարժ է եւ շարժեալ լինի յողովոյ
բանականէ ըստ իւրաքանչիւր ումէք
գործեացն մասանց՝ առ այն, որ անկ է
նմա եւ պէտք: Դարձեալ որպէս կիսա-
ձայնքն բարբառս գործեն կսողս եւ ան-
կատարս. ապա եթէ ինչ ի ձայնաւորացն
շարադասեսցի, լի ձայն յողաւոր առցէ»
(1826, 336):

Մէկ այլ տեղ շեշտելով, որ ձայնա-
ւորների թիւը եօթն է՝ այդ համարում է
լեզուի զօրութիւնը ու գեղեցկութիւնը՝
համեմատելով եօթնարեայ քնարի հետ, որ
լաւագոյնն է երաժշտական գործիքների
մէջ. «Արդ ի քերականութեան՝ լաւա-
գոյնք տառիցն եւ որք աւելի զօրութիւնն
ունին եւթն են թուով ձայնաւորք: Եւ
ըստ երաժշտականութեան . եւթնադի
քնարն գրեթէ քան զամենայն գործիս
լաւագոյն է, վասն զի ներյարմարագոյն
նուազաւոր երգոցն սեռք, նազագոյն եւ
հուչակաւոր» (1892, 109):

Գործածելով երկվանկ, եռավանկ
տերմինները՝ Փիլոնը եբրայերէնի օրինա-
կով ցոյց է տալիս վանկի, աւելի ճիշտ՝
վանկարար ձայնաւորի իմաստափոխիչ
դերը. «Արդ երկվանգ անուն Աբրամ
մեկնեալ է հայր վերամբարձ... իսկ եռա-
վանգն Աբրամ թարգմանեալ է հայր
ընտրեալ հնչման» (ՆՀԲ, 45):

Փիլոնի գործերում գործառում են
արտասանութեան (առոգանութեան) բնա-
գաւառի որոշ տերմիններ. «Արդ ըստ

այսմ իմն օրինակի յաւետ տեսեալ լինի
եւ զբարբառոյ սաստկութիւնս ոլորմանցն
եւթն գոլ դէպ եղեւ շեշտ, բութ, պարոյկ,
թաւ, սոսկ, երկար, սուղ» (1892, 109):
Այս բոլոր տերմինները կան Թրակացու
քերականութեան մէջ: Դրանք մանրա-
մասն քննուած են Ա. Մուրադեանի մե-
ծարժէք գրքում (Մուրադեան, 1971): Այդ
պատճառով էլ դրանց իմաստային ու
գործառական հարցերին չենք անդրա-
դառնում:

Նշենք միայն, որ Փիլոնի հայ թարգ-
մանիչը որոշ դէպքերում օրինակներ է
բերում հայերէնից, որը մեզ համար աւե-
լի կարեւոր է. թարգմանիչը, օրինակ,
նկատում է, որ գի-ն եւ ընդէր-ը համա-
նիշներ են եւ «ըզգիդ բազում անգամ
դնեմք փոխանակ ընդէրի» (1892, 147):

Մի շարք ուսումնասիրողներ ենթադ-
րում են, որ Թրակացու Քերականութիւ-
նը ժամանակագրօրէն նախորդել է Փիլո-
նի (նաեւ Պիտոյից գրքի, Իրենոսի գործե-
րի) թարգմանութիւններին, եւ քերակա-
նական այն տերմինաբանութիւնը, որ
հանդիպում է վերոյիշեալ գործերում,
քաղուած է Թրակացու Քերականութիւ-
նից: Սա շատ հաւանական է, մանաւանդ
որ, բացի բառերից, տերմիններից, կան
նաեւ այլ կարգի համընկումներ: Փիլոնի
թարգմանութեան որոշ հատուածներից
ակնյայտօրէն զգացուում է քերականու-
թեան ազդեցութիւնը: Քիչ վերը բերուած
հատուածում Փիլոնի՝ ձայնատր-միտք եւ
անձայն-մարմին գուգահեռը առկայ է
Թրակացու Քերականութեան՝ Դաւթի
մեկնութեան մէջ. «Ըստ որում գիտելի է
եւ զբարդաձայնիցն հանգամանս, քանզի
աւրինակ իմն դիցի առաջին միտք մար-
դոյ՝ տառի եւ զգայութիւնք ձայնաւորաց
եւ այլ անդամք մարմնոյ՝ բարդաձայնից»
(ԱԾՈՒԱ, 95): Ի դէպ, այս գուգահեռը
անցկացնում են եւ միւս մեկնիչները:

Իհարկէ, Փիլոնի թարգմանիչները կարող էին եւ համապատասխան բառը (հասկացութիւնը) թարգմանել կամ պատճէնել բնագրից, առանց ձեռքի տակ ունենալու որեւէ գործ: Բայց քերականական-լեզուաբանական բառաշերտի համակարգութիւնն ու տերմինային յատկութիւնը, նաեւ այն, որ, ըստ երեւոյթին, լեզուաբանական բոլոր տերմինները կան եւ թրակացու Քերականութեան մէջ, ենթադրել է տալիս, որ անպայման Փիլոնի թարգմանիչները օգտուել են թրակացու թարգմանութեան Քերականութիւնից (բացառութեամբ չէ, որ իրենք էլ եղել են Քերականութեան թարգմանիչները): Նշենք նաեւ, որ Քերականութեան մէջ եւ V դարի երկրորդ կէսի թարգմանութիւններում հանդիպող մի քանի լեզուաբանական հասկացութիւններ գործածուել են նաեւ V դարի առաջին կէսի թարգմանութիւններում, այսինքն՝ թրակացու Քերականութեան հայերէն թարգմանութիւնից առաջ: Օրինակ՝ *անձայն* եւ *անձայնոր տերմինները*, որ թէեւ վերաբերում են երբայերէնի լեզուական իրողութեանը, սակայն հայերէնում գործածուել են V դարի առաջին կէսից: Ընդգծուածները, հաւանորէն յունարէն՝ *φωσῆν* եւ *ἄφωσον*-ն են:

V դարի թարգմանական գրականութեան եւ լեզուաբանութեան աղբյուր ի յայտ է գալիս նաեւ այլ դրսեւորումներով: Այսպէս, թարգմանական որոշ գործեր կարելի է համարել որպէս բառարանագրութեան առաջին նմոշներ, երբ տրուում են բազմաթիւ երբայերէն, յունարէն, ասորերէն, քաղղէերէն բառերի մեկնութիւն-բացատրութիւնները: Այդ տեսակէտից V դարի առաջին կէսի գործերից նշելի են Աստուածաշունչը, Եմեսացու, Կիւրեղի, Ոսկեբերանի գործերը: Բնականաբար, երեւոյթը առկայ է V դարի երկ-

րորդ կէսի թարգմանութիւններում, այդ թւում՝ Փիլոնի գործերում: Մեկնուած են տարբեր կարգի բառեր ու հասկացութիւններ, յատկապէս՝ յատուկ անուններ. «Աբգար թարգմանի պանդխտութիւն» (1826, 190): «Եւ ստուգապէս իսմայէլ անուանեցաւ. եւ սա թարգմանեալ է լսումն Աստուծոյ» (202): «Կաղէս մեկնի սուրբ, իսկ Փառան՝ կարկուտ կամ կորկոտիճ» (205): «Եւ թարգմանի Սողոմ ամլութիւն, եւ Գոմոր՝ չափ» (262): «Եգիպտոս թարգմանի նեղիչ» (380): Կան եւ հասարակ անունների բացատրութիւններ. «... եւ անասնոցն... Լաբան. քանզի թարգմանեալ ասէ սպիտակութիւն» (1826, 335): «Վասն որոյ եւ յաւելուածն կենտուրա կոչի, որոց թարգմանեալ է խնկեալ» (356): «Եւ կոչի երբայեցերէն կինն մայեղեբ, որ թարգմանի ի սկզբանէ» (443):

Փաստորէն, գործ ունենք երբայերէն-յունարէն-հայերէն եռալեզու բառարանի հետ: Ի դէպ, որոշ դէպքերում հայ թարգմանիչը շեշտում է հայերէն բառը, որը, բնականաբար, յունարէն բնագրում չկայ: «Որ քաղղէարէն իսահակ անուանի եւ հայերէն ծաղր» (1826, 207): «Զի կոչեն քաղղէարէն ագար եւ հայերէն պանդխտութիւն» (356): «Եդոմ առեալ ի հայ լեզու՝ կոչի բոցագոյն եւ կամ հողեղէն» (376): «Եւ կոչի առ երբայեցիսն Ենոք, իսկ որպէս հայքն ասասցեն՝ շնորհաւորեալ» (1892, 37):

Որոշ դէպքերում հայ թարգմանիչը թողնում է յունարէն բառը եւ ներկայացնում միայն հայերէն անունը. «Պտղաբութիւն կոչի Արածանի» (1892, 130): Պարզ է, որ յունարէն բնագրում Արածանի չէ, այլ՝ Եփրատ:

Հաւանորէն անձնանունների այս մեկնութիւններից էլ մասամբ օգտուել է Աճառեանը Անձնանունների բառարանը

կազմելիս: Միշտ չէ, որ Բառարանում եւ Փիլոնի թարգմանութիւններում ներկայացուած մեկնութիւնները համընկնում են: Օրինակ՝ եթէ Աբրահամ եւ Իսմայէլ բառերի ստուգաբանութեան հարցում տարակարծութիւններ չկան, ապա Աճառեանը մերժում է Տաթեւացու՝ Եմոք-«շնորհք», մեկնութիւնը (այդպէս է մեկնում եւ Փիլոնի թարգմանիչը) եւ առաջարկում է «օրհնել, նուիրագործել» իմաստը: Իսրայէլը Փիլոնի գործերում թարգմանութեամբ է «տեսող զԱստուած», իսկ ըստ Աճառեանի՝ այն կազմուած է երբայերէն՝ *sārā*-«կուռել» եւ *el*-«Աստուած», նշանակում է՝ «Աստուածամարտ»: Նշենք, որ Եւսեբիոս Եմեսացու հայ թարգմանիչն էլ բառը թարգմանել է «Աստուածատես» (Մեկն. 83): Փիլոնի գրքում՝ Ադամ-«երկիր» Աճառեանի Բառարանում՝ «մարդ»՝ աւելացնելով, որ «հները կարծում են թէ բուն նշանակութիւնն է «հող»:

Ստուգաբանութիւնների այս տարակարծութիւններն ինքնին հետաքրքրական են՝ ոչ միայն որպէս հարցի պատմութիւն, այլեւ բազմիմաստութեան, իմաստափոխութեան, երբայերէնում, յունարէնում եւ հայերէնում նոյն հասկացութիւնների տարբեր ընկալումների տեսանկիւնից:

Բ) Մաթեմատիկական տերմիններ

V դարի գրականութեան մէջ այս բնագաւառին վերաբերող բառերը փոքր ի շատէ համակարգուած ձեւով առկայանում են Փիլոնի թարգմանութիւններում: Հանդիպում են երկրաչափութեան, թուաբանութեան զանազան հասկացութիւններ, որոնք, փաստորէն, տերմինային արժէք ունեն:

Յաճախական են անկիւն բաղադրելով կազմութիւնները, որոնք այսօր էլ գործածական են նոյն իմաստով. «... ի չորեքանկիւնեայ երկոտասանից» (1826,

80): «... երեքանկիւն, ուղղանկիւն (82): Բուեայք բառի տերմինային գործառութիւնը՝ «խորանարդ, խորանարդածեւ», առաջինը թերեւս Փիլոնի գործերում է. «... եւ բաղկացեալ յերից քուէից՝ բոլոր հոծ» (82): «Եւ ութերեակն առաջին քուեայ» (ն. տ.): «... լինին ԺԳ եւ քուեայք ... լինին ԼԶ...» (82): Նշուած բառը գործածուել է ժամանակագրորէն աւելի վաղ՝ V դարի առաջին կէսին, բայց ոչ որպէս տերմին, այլ «կախարդի հմայական խաղ, խաղալու վեգ». հմմտ. «Թերեւս ճանաչել կարասցուք զդիւթ քուէիցն զկախարդն» (Բուգ. 214): «Եւ ինքն անցեալ ըստ ուղին՝ իջանէր ի հմայա քաղղէութեան, զքուէս հարցանէր» (213):

Յաճախական ու կոնկրետ տերմինային արժէք ունեն թիւ եւ թուի որոշակի մաս կամ խումբ արտայայտող բառերը՝ *հնգեակ*, *տասներեակ*, *ութերեակ*... Թերեւս տերմինային արժէք ունի *բնականագոյն թիւ կապակցութիւնը*. «Իսկ քսանչորդը՝ բնականագոյն թիւ ի տուրնջեան եւ ի գիշերոյ ժամս բաշխեալ տուեալ է» (1826, 80):

Թիւք անկիւնաւոր բառակապակցութիւնն էլ թերեւս մեզանում առաջինը կիրառել է Փիլոնի թարգմանիչը. «Արդ որք զչորեքանկիւնիսն զերկոտասանսն շարադրեն թիւք անկիւնաւորք են սոքա՝ ա, -գ, -ե, -թ, -ժա, -ժգ (1826, 81): Լատիներէն թարգմանութեամբ է *numeri angulares*: Թիւք անկիւնաւորքի գաղափարը հետագայում զարգացուել է Շիրակացու, Մազիստրոսի աշխատութիւններում: Այս հարցը յատուկ քննութեան է առել Յովհաննէս Սարկաւազը (տե՛ս ԳԱ «Տեղեկագիր», 1944, թիւ 4): Գիտական յորուածներում թիւ անկիւնաւորքը թարգմանուած է *nombre polygonaux*:

Գումար հասկացութեան զուգահեռ

Թարգմանիչը կիրառում է շարադրութիւն բառը. «... լինին ԺԳ եւ լինին ԼԶ. որոց շարադրութիւն է յիսուն» (1826, 82): Քանի որ ինքն ինքն չէր գիտեր, որ «... տասն միայն ասեն գոյ որք դեգերեալ են յուսմունսս իմաստասիրութեան աւրինաց. նիւթ, որպիսութիւն, քանիութիւն, առ ինչ» (1892, 230): Մակերմասն բառը ըստ ՆՂԲ-ի առաջին եւ միակ անգամ օգտագործել է Փիլոնի հայ թարգմանիչը: Այնքան էլ յստակ չէ բառարանի բացատրութիւնը՝ «առաւելեալն կամ տարբերեալն յայլմէ երկու մասամբք նորին»: Փիլոնի վկայած օրինակը այս է. «Եւ որք կան ի նոսա բանքն, են վեցպատիկք եւ տասնպատիկք եւ մակերմասունք. զի երեք հարիւրն՝ յիսնից վեցկին է եւ երեսնից տասնպատիկ. իսկ յիսուն՝ երեսնից մակերմասն է» (1826, 79): Լատիներէն թարգմանութեան մէջ՝ decupla: Մակը դասական գրաբարում չի հանդիպում: Յունական դպրոցի շատ սովորական նախածանցներից է՝ «վրայ», «վրան» նշանակութեամբ համապատասխան յուն. էքս մակրայ-նախդիր-նախածանցի (Մուրադեան, 143): Մակերմասն, ըստ վկայուած օրինակի, նշանակում է թիւը աստիճանաբար (տասնեակը): Դար նշանակում է «զոյգ թիւ», կոճատ՝ «անզոյգ թիւ», դարակոճատը կենտ եւ զոյգ թուերի գումարն է, որ լինում է կենտ: «... որ զամենայն թուոց զանազանութիւնս. դարից եւ կոճատաց եւ դարակոճատաց. դարից՝ երկու եւ կոճատաց՝ երից եւ դարակոճատաց՝ հնգից» (1892, 228):

Փիլոնի բառապաշարից առանձնացնենք միայն որոշակի խմբեր, որոնց անդամների զգալի մասը կա՛մ նոր վկայութիւններ են, կա՛մ ունեն գործառական-մաստային, տեղեկատուական իւրապատկութիւններ: Իհարկէ, իմաստային խմբերի պատկերը փոքր ի շատէ համակար-

գուած ու ամբողջական ներկայացնելու միտումով, բնականաբար կը բերուեն նաեւ տուեալ խմբում ներառուող նաեւ այնպիսի բառեր, որոնք հանդիպում են նաեւ այլ հեղինակների գործերում, յաճախական են, իմաստները՝ յստակ:

ա) Կենդանական աշխարհ (կենդանիներ, թռչուններ, բոյսեր):

1. Կենդանիներ. — այծ, այծեամն, առիւծ, արջ, արջառ, գայլ, դուլար, խոյ, եղջերու, կորիւն, նոխագ, շուն, որիքս, վարազ, վերջասպետ, ուղտ, փաղիժ...

Այս շարքի բառերից փաղիժը ՆՂԲ-ում չկայ, վերջասպետը միակ, դուլարը առաջին վկայութիւնն է: «Ի պատարագս որոշեալք այսոքիկ են՝ արջառ, այծ, դուլար (1826, 169): «Այծեամն, եղջերու, յամոյր, գոմէշ ու վերջասպետն, որիւքս, ուղտ խայտաբղետ յորոց իւրաքանչիւրք ի սոցանէ եղջիւրաբոյս է» (1826, 533): Փիլոնի երկերի տարբեր հատուածներում տրուում են նաեւ կենդանիներին վերաբերող զանազան տեղեկութիւններ. «Հինգ յիշէ կենդանիս՝ որք ի տէրունեան բագինն մատուցանին. քանզի ի պատարագս որոշեալք այսոքիկ են. ի ցամաքայնոց երեք. արջառ, այծ, դուլար... ընդէ՛ր յերից կենդանեացն զերկուսն էգս մուծանէ՛՞ զերինջն եւ այծն եւ զմինն արու՝ զխոյն» (1826, 169): Նաեւ փորձում է բացատրել արու եւ էգ կենդանի զոհաբերելու պատճառը. «... արդ մի գուցէ վասն զի արջառ եւ այծ յաղագս մեղաց մատուցանին եւ ոչ ոչխար. մեղանչել ի տկարութենէ է եւ տկար է էգը» (160): Մէկ այլ տեղ թուարկում է այն կենդանիներին, որոնց միսը ուտելի է. «... արդ առ ի պատարագ մատուցան երեք այսք են. ոչխար, արջառ եւ այծ: Իսկ առ ի կերակուրս, թող զսթսա, այլ եօթն եւս. այծեամն, եղջերու, յամոյր, գոմէշ, եւ վերջասպետն, որիւքս, ուղտ խայտաբղետ. յորոց իւրա-

քանչիւր ոք ի սոցանէ եղջիւրաբոյս է» (1826, 533):

Ուշագրաւ են նաեւ իմաստային այս խմբերի հետ աղերսուող բառերի համանիշային շարքերը: Այսպէս, «հօտ» իմաստով կիրառուում են այծերամակ, անդեայ, հօրանք, դասակք բառերը. կաղաղը՝ «որջ» իմաստով. «Այծերամակս եւ անդեայս եւ հաւտս» (1892, 194): «Արջառոցն դասակք եւ հօրանք այծարածաց եւ հօտքն հոռաց» (1826, 45): «... քանզի թէ վարագուց եւ առիւծուց որսորդք խնդրեն զեղագս եւ զկաղաղս» (1826, 129): Կաղաղ «որջ» իմաստը բառարաններում արձանագրուած է, եւ առաջի վկայութիւնը, ըստ հուլիանի, Փիլոնից է: Մեր կարծիքով, եղագ բառը նոյնպէս ունի այդ նշանակութիւնը եւ ոչ թէ «արահտ, ճանապարհ», ինչպէս նշում են բառարանները: Հետաքրքրական է հոլի բառի համանիշային շարքը՝ այծարած, հովիւ, հօտերէց, պաճարատէս, անասնաբոյծ. «Պաճարատէսք եւ անասնաբոյծք են առաւել քան զայսս ազգին՝ մարդիկ» (1892, 188): Պաճարատէս-ը միակ վկայութիւնն է, իսկ հօտերէց-ի՝ ՆՂԲ-ի առաջին վկայութիւնը դարձեալ Փիլոնից է:

2. Թռչուններ. — ագռաւ, արտաւազ-դահաւ, իբիդ, ծիծառն, խորդ, կաքաւ, կեռնեխ, կիքրիս, հաւփալ, պապկայ, սագ, սալամն... Այս թռչնանունները (բացառութեամբ ագռաւ, կաքաւ, ծիծառն) գրաբարում յաճախական չեն: Բերենք մի քանի վկայութիւններ. «Քանզի կեռնեխք եւ ագռաւք եւ պապկայք եւ որ միանգամ հոմանմանք, զի թէպէտ եւ զանազանագոյն բարբառեսցին, յօղաւոր ոչ երբէք» (1822, 171): «Քանզի եւ ոչ արտաւազդահաւք եւ ցեծդ եւ կամ յայնցանէ եւ որ ի ջուրսդ շրջին՝ ագռաւն էր» (1826, 117): Վերը նշուած բառերից՝ իբիդ ՆՂԲ-ում չկայ, արտաւազդահաւի եւ կիք-

րիսի միակ վկայութիւնը տալիս է Փիլոնի թարգմանիչը, իսկ հաւփալը, թերեւս, ժամանակագրօրէն (ըստ բառարանի տուեալների) առաջինը վկայուել է դարձեալ Փիլոնի երկերում:

3. Բոյսեր: Թարգմանութիւններում, բնականաբար հանդիպում են նաեւ բազմաթիւ բուսանուններ. բերենք մի քանի օրինակներ. «... այն որ ի խրախութիւնս անուշաբոյր հոտք զանազանք են. քանզի մանուշակք եւ վարդք եւ քրքում եւ նարգէս... եւ դարձեալ զմուռս եւ կնդրուկս ազգի ազգի խնկոց բազմութիւնք...» (1822, 106): «Քանզի մորենիք եւ մոլաթուղք եւ մոլաձիթենիք եւ կարկատունք եւ քսուկք կարի յոյժ սաստիկք են եւ առանց մշակութեան արուեստի բուսանին: Իսկ նոննիք եւ խնձորիք եւ արմաւենիք եւ ձիթենիք եւ որթք դուն ուրեք եւ ոչ ինքնին լինին, կարօտեալ միշտ այնր, որ աճեցուցանեն» (1822, 106): «Բաղարջն բազում փութոյ եւ արագութեան է, իսկ դառնիճն զդառնութիւն» (1826, 459): «Իսկ շուշան՝ թերեւս եւ վասն սպիտակութեանն, վասն զի լուսատեսիլ է» (520): Ընդգծուած բառերից կանկատում—«կառափուշ», մոլաձիթենի—«վայրի ձիթենի», քսուկք միակ վկայութիւններն են:

բ) Արիեսպ, արիեսպագործութիւն, զբաղմունք:

Առնապատկերագործ (1822, 34), բաղանապետ (107), բարակագործութիւն (130), երանգաներկութիւն, վարժապետ (10), խահամոք—«խոհարար» (148), տնասպասեակ (99), երկրագործ (1826, 32), մարմնակրթութիւն (45), զենագործութիւն (1892, 59), տնպահ (209): Բոլոր այս բառերով ՆՂԲ-ն ունի համապատասխան օրինակներ, ուստի դրանք չենք բերում: Նշենք միայն, որ այդ բառերը յաճախական չեն եւ փաստօրէն առաջին վկայութիւններն են, իսկ առնապատկերա-

գործը, բարակագործությունը, գեմագործությունը, խահաճոքը, տնայահը, մարմնակրթությունը, բառարանի հաւաստմամբ, միակ վկայութիւնն են: Վարժապետը, ըստ ՆՀԲ-ի, Փիլոնի թարգմանիչը կիրառել է նեղ իմաստով՝ «վերակացու վարժարանի ըմբշաց»: Անկախ բառիմաստի նրբերանգներին, պէտք է ընդունել բառի «ուսուցիչ, վարդապետ» իմաստը V դարում:

գ) Ուրեիլը, ճաշ:

Իմաստային այս խմբում ուշագրաւ են ոչ թէ զանազան ուտելիքների ու կերակրատեսակների շանտաւանումները, այլ այդ բառաշերտին առնչուող ուրիշ կարգի բառերի գործառութիւնները: Բերենք երկու օրինակ ուտելիքի անուանումներից. «Եւ կերակրին՝ ոչ բազմապատիկ ինչ խահիւք, այլ հաց անպահոյճ եւ աղ խորտիկ, զորս խահամոքքն համեմեն զուպայիւ» (1892, 15): «Ընդէ՞ր, ասէ, ճաշակեցո ինձ յեփեալ շիկաթանէդ» (1826, 374): Օհկաթանի՝ ՆՀԲ-ի միակ վկայութիւնը Աստուածաշնչից է, խահ-ով Փիլոնից վկայութիւն էլ բերում: Այս կարգի օրինակներից զատ, բազմաթիւ բառեր, որոնք կարելի է ներառել տուեալ խմբի մէջ, եզակի կամ առաջին վկայութիւններն են: Գինի արմատով՝ գինեպաշտ լինել, գինեհարություն, գինեգինություն, գինեմ-«թմրել» (համապատասխան օրինակներ տե՛ս ՆՀԲ-ում): Խոհակերություն բառով ՆՀԲ-ն Փիլոնից վկայութիւն չունի, այլ միայն Պիտոյից գրքից: Այնինչ այդ բառը գործածել է Փիլոնի թարգմանիչը. «...զորոց ոչ կարացեալ տանել զյագելն՝ զաւրեն պաճարաց խայտալով կայտուելով ընդվզին ի բնութենէն աւրինաց, սաստիկ անապակ եւ խորտակերութիւն, ի վերայ ելանել միմեանց անառակաբար» (1826, 68): Ընթրիք բառը գործածել են շատ հեղինակներ, իսկ նոյն արմատից՝ ընթրակերոց, ՆՀԲ-ն չունի, Փիլոնի թարգմանիչը

այն կիրառել է (օրինակը տե՛ս ՆՀԲ-ում Չվկայուած բառեր բաժնում): Իսկ մակընթրակքը եզակի վկայութիւն է Փիլոնից՝ թերեւս յունարէնից կատարուած պատճէնում. «Մրգոյն ի ներքս մուծեալ եւ զայն, որ ասին մակընթրակք» (21): ՆՀԲ-ն բառը մեկնում է «յաւելուած ի վերայ ընթրեաց. երկրորդ կամ կրկին ընթրիք»: Դալարակերություն-«խոտակերութիւն» եզակի վկայութիւն է, ինչպէս եւ խահակեր, խահամոք բառերը: Համակերակուր-«հացակից» բառի՝ ՆՀԲ-ի միակ վկայութիւնը դարձեալ Փիլոնից է:

Անդրադառնանք գինեգինություն բառի ստուգաբանութեանը: ՆՀԲ-ն մեկնում է «գինով զինեալ», այսինքն՝ բառի երկրորդ բաղադրիչը դիտուում է զէնը: Մեր կարծիքով, այստեղ կայ մի փոքր թիւրիմացութիւն. գինը ոչ թէ զէն արմատից է, այլ իրանական՝ zadan-«խփել, հարկանել» բայի՝ zan ներկայի հիմքը: Դա փաստարկուում է նաեւ հէնց գինեհարություն հայերէն համանիշի առկայութեամբ, որը եւ կիրառել է Փիլոնի թարգմանիչը:

* * *

Հայ բանասիրութեան մէջ աւանդաբար Փիլոնի երկերը դասուում են յունաբան գործերի շարքին:

Փիլոնի թարգմանութիւնների լեզուական քննութիւնը բացայայտում է մէկ այլ ուշագրաւ իրողութիւն եւս. դա բառապաշարի ժողովրդախօսակցական ծաւալուն շերտի առկայութիւնն է, որի (ոչ միայն Փիլոնի երկերի) մեզանում առանձնացումն ու քննութիւնը մեծապէս կը նպաստի մեր լեզուի պատմութեան իրական ու բնական վիճակի, այլեւ նրա զարգացման ընթացքի ու կնճռոտ շատ հարցերի ճիշտ կամ նորովի լուսաբանմանը: Փիլոնի բառապաշարի այս երկու խնդիրների՝ յունաբանութեան եւ ժողովր-

դախօսակցական շերտերի պարզաբանումը կարեւորում է եւ այն հանգամանքով, որ, ըստ էութեան, այդ երկու շերտերը տեսականօրէն փոխադարձ բացառելի են, քանի որ յունաբանութիւնը իր հիմքում ենթադրում է արհեստականութիւն, օտար պատճէնում, օտարաբանութիւն եւ կոյր նմանակում, իսկ ժողովրդախօսակցական շերտը՝ կենդանի խօսք ու մտածողութիւն, մայրենի բառաստեղծական աւանդներ, իսկ գրական-կանոնականից նկատուող շեղումներն էլ դարձեալ բացատրում են լեզուի իրական զարգացման պատճառահետեւանքային կապով, ապա նաեւ ժողովրդի պատմութեան իւրայատկութիւններով (եթէ նկատի առնենք շեղումները որպէս բարբառային-տարածքային տարբերակներ):

Ա. ՅՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այո, քննութեան առարկայ գործերում յունաբանութեան դրսեւորումներ կան, սակայն դրանք մեծ մասամբ բառապաշարային երեւոյթներ են՝ կապուած որոշ նախամասնիկների շրջանառութեան հետ, երբեմն էլ՝ բարդ բառերի բաղադրիչների անսովոր շարադասութեամբ, որոնք, ըստ էութեան, յունարէնից պատճէնման արգասիքներ են: Այս կարգի բազմաթիւ օրինակներ կարելի է տեսնել վերը բերուած զանազան բառախմբերում: Առանձնացնենք այդ կարգի բառերը որոշ դասակարգումներով՝

Արտ – արտանուագ, արտօրինագոյն, արտակացութիւն, արտումբքէ, արտաբերութիւն, արտաշիկացեալ, արտաբոյս.

Բաղ – բաղանունութիւն, բաղկացելումն.

Մակ – մակբերեմ, մակընթրակք, մակերմասունք, մակաւասարք.

Ներ – ներշրջանակ, ներշրջանական, ներադարձեալ.

Հակ – հակատրեմ.
 Շար – շարածնեալ, շարածեցեալ.
 Պար – պարագիծ, պարայածեմ, պարաբերութիւն, պարագրութիւն.
 Տրամ – տրամասանկութիւն.
 Տար – տարազծել, տարալսող, տարագրելի, ...
 Բերենք մի քանի բնագրային օրինակներ. «Չանազանեալ է յումբքէն եւ յարտումբքէն» (1826, 41): «... որ յարտաբերութեան բան է՝ արտաքոյ մտաց» (310): «Քանզի են ոմանք՝ որ աքացանօքն մօտ գան, բայց լանջօք եւ վզովն եւ զլխաւ հակատրեն՝ ընդվզեալք յետս կոյս զօրէն կշռոցաց հակատրելով» (166): «Բայց սակայն տարագրելի է եւ զվարկս զայնոցիկ... (166):

Ինչպէս նշել ենք, յունաբանութիւնը կամ աւելի ճիշտ՝ յունարէնի՝ որպէս սկզբնաղբիւրի ազդեցութիւնը ի յայտ է գալիս նաեւ բարդ բառերի գործածութեան մէջ. նախ՝ յունարէնի համապատասխան բառերի բաղադրիչների թարգմանութեամբ, ապա եւ՝ յունարէնի բաղադրիչների շարադասութեան պահպանմամբ. նման կարգի բառեր կարելի է գտնել եւ վերը: Այստեղ բերենք դարձեալ որոշ օրինակներ: Այսպէս, հայերէնին ակնյայտօրէն խորթ է սիրաստուած ձեւը (1892, 46), որը յունարէն ֆիլոսոֆի պատճէնումն է: Բացակատարուածը (7) յունարէն α'ποτελε'ζµατα-ն է, այրասպանելը՝ ανδποφονειν: Այս կամ այն կերպ յունարէնի ազդեցութիւն պէտք է տեսնել նախադասական, երկարայաւէտ, արժանատարիւնի, բաշխատուր, ստակարծող, ծերարոյժ, նորամտություն, ձագասնէլ, փոխանակաւարձություն, առնապատկերագործ, կուրաստեղծել, փոխանակատություն, գոռոզասպանություն, ինքնահրաման, շնչածություն, խառնագագան, դիրաշոշափագոյն, սկզբնաձեռագոյն, ձագասնի, լուսատրատեսլագոյն, նուիներադարձեալ.

որ Փիլոնի գործերը թարգմանել են տարբեր անհատներ: Հէնց յունաբանութեան քանակական եւ որակական առանձնա-յատկութիւնների հաշուառումը, այլ գործօնների հետ զուգընթաց, կարող է օգնել այս կամ այն գործի թարգմանչի եւ թարգմանական ուղղութեան ճշտմանը:

Իսկ եթէ Փիլոնի բազմաթիւ գործեր, այնուամենայնիւ, մի անձ է թարգմանել, ապա առաւել եւս այդ հաստատում է, որ տուեալ ժամանակաշրջանում յունաբանութիւնը լրիւ կազմաւորուած եւ որդեգրուած համակարգ չի եղել:

Բ. ԺՈՂՈՎՐԴՆԱՌՕՍԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՈՒՇԵՐՏ

Այս կարգի բառապաշարի առանձնացումը, տարբերակման սկզբունքները ինչ-որ տեղ վիճաբարոյց են եւ յստակեցման կարիք ունեն: Խոսասփելով տեսական հարցերի քննարկումից՝ նշենք միայն, որ, այսպէս կոչուած, ժողովրդախօսակցական բառաշարը, իրօք, երեւակուում է V դարի բազմաբնոյթ գրականութեան մէջ՝ հակադրուելով գրական (գրաւոր նաեւ գրքային) ոճին: Ինչպէս նշեցինք այս շերտի տարբերակումը որոշակի դժուարութիւնների հետ է կապուած: Ամենաընդհանուր ձեւով տարբերակման հիմքում դրուում են հետեւեալ գործօնները՝ հնչիւնական առանձնայատկութիւններ, բառօգտագործման յաճախականութիւն, համանիշային շարքերի առկայութիւն, արդի բարբառներում (կամ խօսակցական ոճում) դրանց համապատասխանակների յարաբերակցութիւն:

Բերենք որոշ օրինակներ. բախտ, դրախտ ձեւերին զուգահեռ Փիլոնի թարգմանութիւններում հանդիպում ենք բաստ, դրաստ ձեւերին՝ բարեբաստիկ, բարեբաստութիւն (1892, 9, 10, 32, 42, 120): «Խրատ տայ ամենայն փայտէ դրաստին

ուտել» (142): ՆՀԲ-ը դրաստով բոլոր օրինակները յղում է Փիլոնին կամ Պիտոյից գրքին (այս երկու գրքերը բառապաշարային եւ ոճական շատ ընդհանրութիւններ ունեն):

1826 թ. հրատարակութիւնում, յատկապէս՝ Ելից գրքի մեկնութեան մէջ սկիզբնի փոխարէն յաճախական է սկիսմն (444, 446, 449, 492): Սրանք հաւանօրէն տարածքային տարբերակներ են, յամենայնդէպս կանոնական ու լայն տարածում գտած զուգահեռներից շեղուող ձեւեր են: Բերենք այլ կարգի օրինակներ՝ բառակազմական առանձնայատկութիւններով. -իկ-, -ուկ-, -ուն- ածանցով բառերը կամ գոնէ դրանց մի մասը պէտք է ներառուեն ժողովրդախօսակցական շերտի մէջ, մանաւանդ այն դէպքում, երբ առանց այդ ածանցների (կամ այլ բառերով) տուեալ իմաստները կան. ըմպիկ-«գաւաթ» (1892, 19), խոտվոտ-«խոտկան», հալում, տարածում (128), ծիծառնուկ (166), տօնուտ-«տօնական» (264), թօնուտ (1826, 12): «Լափել» իմաստով մէկ անգամ հանդիպում ենք եւ լափատել, որն, անշուշտ, խօսակցական ընդգծուած երեսուներ, քան լափելը: -Ութիւն ածանցով մի շարք բառեր նոյնպէս այդ շերտին կարելի է դասել, մանաւանդ այնպիսիները, որոնց բառահիմքը կարօտ է գործածուել առանց այդ ածանցի. իղագլխութիւն (189, 65), լսարոյթիւն (143, 165), նորաստութիւն (248), քանիութիւն (230), տեսութիւն (1822, 89), անհողմութիւն (95), գեղեցկակերպութիւն (5), հետեթութիւն (158), գուգորութիւն (1826, 126), շաղամանութիւն (160), քառասանութիւն (362), վզանութիւն (433)...

Ներքոյիշեալ բառերը նոյնպէս որոշակիօրէն հակադրուում են գրական շերտին հէնց այն հանգամանքով, որ կամ նուազ յաճախական են, կամ էլ բաղադրիչները շարժաասական կամ իմաստային

առումով աւելի հակուած են դէպի կենդանի խօսքը. արգելադրութիւն (1892, 14), անպահ (209), ոտնալուացք (7), ինքնախաղաց-«ինքնաբուխ» (15), հօտեղէց (87), պարիխ (26), ոտնառ-«լպրծուն» (103), պարսպապահ (1822, 133), գինեգինութիւն (48), հետաւար լինել-«հետամուտ լինել» (548), արջնագոյն (548):

Եզակի վկայութեամբ առկայ մի շարք բուսանուններ, կենդանիների անուանումներ նոյնպէս կարելի է տարածքային տարբերակներ համարել: Յունարէնից թարգմանելիս հայ թարգմանիչը չի խուսափել իր մայրենի խօսուածքում գործածական անուանումներից (այստեղ տուեալ բառի բնիկ կամ փոխառեալ լինելու հանգամանքը էական է). ծիծառնուկ (1892, 166), քիմեո (եղջերուաքաղ), (79), իբիղ (թռչուն է), (103), կատաժող (միջատ է), (1822, 75), կիքրիս (թռչուն է), (103), հալիս (101), մոլաձիթեմի (104), կանկատուն (104), փաղիծ (144), պապկայ (թռչուն է), (128), դուար (1826, 169), վերջապետ-«այծքաղ» (153):

Տեղ ցոյց տուող մի շարք բառեր, որոնք եզակի վկայութիւններ են եւ ունեն իրենց առաւել գործածական համանիշները, դարձեալ կարելի է համարել որպէս տարածքային տարբերակներ. պարկեշտատարածքային տարբերակներ. 1822, անց (1892, 1, 141), ձիթաքաղարան (1822, 113), կաքաւարան (155), բայ-«որջ» (1826, 25), խորպահն-«կանանոց» (256), առնանց (256): Աւելորդ կրկնութիւնից խոսասփելու համար բնագրային օրինակներ չենք բերում:

Ընդհանրապէս իմաստային տարբերակներ ներկայացնող եզակի վկայութիւններով բառերը, մանաւանդ դրանց համանիշերի առկայութեամբ, կարելի է համարել բարբառային-տարածքային: Օրինակ՝ բարբառ-«ծեր» բառը միայն մէկ անգամ գործածել է Փիլոնի թարգմանիչը: «Եւ ոչ

զաղջկունս միայն, այլեւ զաւարդս, այլեւ զզուգահասակս» (1892, 272): Հաւանօրէն այս բառը գործածական է եղել թարգմանչի հարազատ բարբառում կամ էլ ծանօթ էր նրան որպէս իրանական փոխառութիւն: Պարիխ-«գորգ, սփռոց» բառը դարձեալ կիրառել է Փիլոնի թարգմանիչը: «Պարիխք են ի դուղնաքեայ նիւթոց, յորոց կարի գձուձ գետնաստորս ի գաւառին պրտուոյն, սակաւ մի վերամբարձեալս ընդ արմկամբքն զի զայն յեցցին» (ՆՀԲ): Այս նախադասութեան մէջ ոչ միայն պարիխք, այլեւ համանիշ գետնաստորը դարձեալ եզակի վկայութիւն է:

Անշուշտ, բարբառային կամ յամենայնդէպս ոչ գրական շերտի մէջ պէտք է ընդգրկել հետեւեալ բառերը՝ հաշուի առնելով կամ արտաքին-հնչիւնական կողմը, կամ յաճախականութիւնը, կամ համանիշային շարքերի հետ ունեցած յարաբերակցութիւնը:

1822 թ. գրքից՝ շուքաի (101), վարժապետ (103), տղընդեր-«ուռած փոր» (46), քուտել-«գոռոզանալ», քաղնթատ-«կակազող» (172):

1826 թ. գրքից՝ խորպահն-«կանանոց» (256), կորկոտիճ-«փշրանք» (205), մոթխութիւն-«յորդորել» (328), տոշկել-«խոշտանգել» (60), մախիզ-«զզուելի» (308), անմալ-«անջարդելի, անընկճելի» (560):

1892 թ. գրքից՝ լափատել (21), խլիճք (108), փիծ (248), շպտիմ-«յարդարել» (19): Այս կարգի բառերի թիւը, բնականաբար, վերը նշուածներով չի սահմանաբար, վերը նշուածներով չի սահմանափակուած: Բերենք բնագրային մի քանի օրինակներ. «Գիտասցէ զինքն զի փիծ է եւ անմաքուր», «զյօնող քուտել եւ զվիզս վերահամբարձեալ», «մտերիմ վարդապետք՝ աշակերտաց հարկ առնեն զյիշատակսն՝ մոթխութիւնով զնոսա առ ի հաստատութիւն այնոցիկ, զոր լուանն»,

«լինին ոմանք տղընդերք... ջրգողեալք», «զօրէն քաղնթատաց թոթով թարբառք նոցա»:

Ժողովրդական մտածողութեան ուրոյն արտայայտութիւն է նաեւ փոխաբերացումը: Փիլոնի թարգմանութիւններում այդպիսի օրինակներ կան. «Իսկ մահկանացուիս զի՞նչ արժան է բարձրավիզ լինել, փքանալ... առ նմանս» (1892, 233): «Իսկ առ իմ խոս, չար բարքն եւ դժնեայ խնդայր եւ ոտնահարէր» (1826, 157): Փոխաբերացումը կիրառութեամբ հանդէս են գալիս վիզ-պարանոց համանիշերը՝ «բարձրապարհանոցութեամբ վզանիս» (1826, 434): Իսկ համանշային շարքի միւս անդամը՝ ուլն, չի փոխաբերացում. հետեւեալ օրինակում այն իր բուն կիրառութեամբ է. «Եւ արջք բաժանեալ ընդունեն եւ զմիջոց բուռն հարեալ ուժգնապէս զարկուցանեն եւ պատեն ոտիւքաց արուեստապէս կարթելով» (1822, 151): Ըստ երեւոյթին, ուլն նուազ յաճախական էր, այդ պատճառով էլ չի փոխաբերացուել:

Մանրամասն չենք քննարկում փոխաբերացման զանազան դրսեւորումները V դարում կամ Փիլոնի թարգմանութիւններում: Նշենք միայն, որ փոխաբերացումը կենդանի, բանաւոր խօսքի առանձնատկութիւնն է, որը առկայանում է եւ Փիլոնի թարգմանութիւններում, իսկ վերջիններս ոչ միայն իրենց բովանդակային, այլեւ լեզուական առանձնատկութիւնների տեսակէտից V դարի հայ մատենա-

գրութեան ուշագրաւ գործերից են, որոնց բառապաշարային եւ քերականական իւրայատկութիւնների մանրագնին քննութիւնը կը նպաստի այդ դարաշրջանի լեզուական եւ բանասիրական բազմաթիւ երեւոյթների գնահատմանն ու վերագնահատմանը:

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ՕԳՏԱԳՐՈՒԹԻՒԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Առաքելեան - Վ. Առաքելեան, Ակնարկներ հայոց գրական լեզուի պատմութեան, Երեւան, 1981:

ԱՐՄ. - Հ. Աճառեան, Հայերէնի արմատական բառարան, հտ. 1-4, Երեւան 1971-1979:

Բագրատունի - Ա. Բագրատունի, Հայերէն քերականութիւնն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1852:

Բուզ. - Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883:

Մուրադեան - Ա. Մուրադեան, Յոնաբան դպրոցը եւ նրա դերը հայերէնի քերականական տերմինաբանութեան ստեղծման գործում, Երեւան, 1971:

ՀԱ - «Հանդէս ամսօրեայ»

Յովհաննիսեան - Լ. Յովհաննիսեան, Հայերէնի իրանական փոխառութիւնները, Երեւան, 1990:

Адонц - Н. Адонц, Дионисий Фракийский и Армянские толкователи, Петроград, 1915.

«ՎԱԶԱԳԱՆԻ ՎԷՊ»-Ը ԵՒ ԱՐԾԱԿՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ Դ-Ձ ԴԱՐԵՐԻ ԱՂՈՒԱՆՔՈՒՄ

Ալեքսան Յակոբեան

Ժ դարի վերջի հայ պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու (մատենագրութեան եւ պատմագրութեան մէջ կոչուած նաեւ Կաղանկատուացի) «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատութիւնը գրեթէ բառացի արտագրութեամբ պարունակում է Հայոց Արեւելից կողմանց վաղմիջնադարեան գրչութեան կենտրոններում ստեղծուած պատմական ու գրական բազմաբնոյթ երկեր¹: Հայագէտները եւ արեւելագէտները վաղուց արդէն փորձում են ճշգրտել այդ երկերի բնագրային սահմանները եւ ժ դարի հեղինակի միջամտութիւնները, որի շնորհիւ հնարաւոր է դառնում, իբրեւ սկզբնաղբիւր, նրանց առաւել հաւաստի օգտագործումը²: Աղբիւրագէտի համար կարեւոր է նաեւ «Պատմութիւն Աղուանից»-ի ձեւագրական նիւթից բնօրինանի կային ընթացումների վերհանումը, որն էապէս հեշտացուեց 1983 թ. շուրջ երեք տասնեակ ձեւագրերի հիման վրայ պրոֆեսոր Վարազ Առաքելեանի պատրաստած համեմատական հրատարակութեան շնորհիւ³:

Դեռեւս ժժ դարի գիտնականները նկատել են, որ «Պատմութիւն Աղուանից»-ում Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորին վերաբերող հիմնական տեղեկութիւնները գալիս են ոչ թէ ժ դարի պատմիչից, այլ իրադարձութիւններին ժամանակով մօտ կանգնած կամ ականատես երկասիրողից: Այդ հատուածների մանրակրկիտ աղբիւրագիտական քննութեամբ հայր Ներսէս Ակիւնեանը հաստատեց ժ դարի հեղինակի կողմից արտագրուած մի առանձին երկի գոյութիւնը («մէկ գրչէ են Ա. 5, 6 (մասամբ), 14-23 գլուխները:

նախնաբար գրուած իբրեւ մէկ ամբողջութիւն»⁴: Խորանալով հարցի քննութեան մէջ՝ Կիմ Ղահրամանեանը եզրակացրեց, որ «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա գրքի ժՁ-իՁ գլուխները Ե դարի վերջի ականատես հեղինակի ստեղծագործութիւն են, իսկ Ա.ժ գլխի վերնագիրը («Կեանք եւ վարք եւ կարգաւորութիւնք (եւր կարգաւորութիւնք) Աղուանից, որ ի Վաչագաւորութիւնք եղան, եւ գիւտք (a գիւտ) նշխարաց սրբոց»⁵) բնօրինակում հաւանաբար եղել է ոչ թէ այդ գլխինը (նրանում պատմում է ընդամէնը Պերոզ արքայի չարագործութիւնների ու կործանման մասին), այլ ամբողջ երկինը, որը ժ դարի հեղինակը բաժանել է գլուխների եւ վերնագրել դրանք⁶:

Մեր նախորդ աշխատանքներում, ելնելով երկի ոճական առանձնատկութիւններից, պայմանականօրէն անուանել ենք այն «Վաչագանի վէպ» եւ ցոյց տուել, որ նրա օրգանական մասն է նաեւ «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա.ժ գլուխը: Վերջինս պարունակում է այն պատմութիւնների սկիզբը (Գրիգորիսի, նրա բերած Ձաքարիա եւ Պանդալէոն սրբերի նշխարների), որոնց շարունակութիւնը գտնում ենք Վաչագան Բարեպաշտին վերաբերող գլուխներում: Միաժամանակ պարզաբանել ենք, որ տուեալ երկի հետ գոնէ ուղիղ կապ չունեն Ա.իդ-իդ գլուխները. դրանցում ներկայացուած են Վաչագանի հարցումների պատասխանները, որոնց հեղինակներն են Մատթէ գիտնաւոր երէցը (պահպանուել է միայն «Պատմութիւն Աղուանից»-ում) եւ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսը («Պատմութիւն